

BİLMECELERİMİZ
ve
DÖRT MISRADAN KURULU
ERZURUM BİLMECELERİ

I

Saim Sakaoğlu

Bilmecelerimiz, kemiyet bakımından olduğu kadar keyfiyet bakımından da çok zengindirler. Her biri, bir zekâ parıltısının sonucunda meydana gelen bilmecelerimiz halkın dilinde uzun yıllar boyunca söylene söylene en güzel ve en anlamlı şekillerini almışlardır. Çok geniş bir alanı birkaç kelime ile içine alıveren bilmecelerimiz, pek çoklarının zannettiği gibi sadece bir eğlence vasıtası olmayıp halkımızın düşünce genişliğinin ve kabiliyetinin başarılı bir uygulama alanıdır.

Bunlar üzerinde bugüne kadar yapılan en değerli araştırma -bir ilimizin bilmecelerine ait olmakla birlikte- üzümlere söylene söylene yayınlanmış değildir. Bilim dünyasınca adı pek fazla duyulmayan İhsan Ozanoğlu'nun hazırladığı "Bilmeceler" adlı eseri, hazırlanış tarihi eski olması bakımından da en değerli incelemedir (Türk Dil Kurumu Kitaplığı, etüd 154).

Bilmeceler "mesel", "metel", "matal", "masal", "tanımaca", "tapmaca", "tappaca" ve "tapbaca" gibi adlarla da anılırlar. Bu türden halk edebiyatı mahsullerini ifade etmek için başka Türk kavimlerinde de tap- kökünden gelen kelimeler kullanılır; tapkış, tabışkak, tabışmak, tabuşturmak, tapışmak, tepişmek vb.

Bunlar, karşılıklı olarak iki kişi veya iki ekip arasında bir yarışma havası içinde söylenirdi. Mümkün olduğu kadar güç bilmeceler sorulur, karşı tarafın zor cevap vermesi sağlanırdı. Cevap verilememesi halinde karşı taraftan büyük başışlar istenirdi. Konya'da genellikle büyük şehirlerle kutsal şehirler istenir: İstanbul, İzmir, Mekke, Medine gibi. İstenirken de "şarımımı ver" denilir. Başışlanan küçük şehirlerden pazarlık yapılarak büyük şehirlere kadar çıkılırdı. Daha sonra aynı şehir karşı tarafa kaptırılabilirdi. Buradaki "şar" kelimesi farsçada şehir anlamına geldiğine göre, başışlar yalnız şehir vermekle oluyor gibi bir anlam taşıyorsa

da zamanla şehirlerin dışındaki varlıklar da bağışlanabilir hale gelmişlerdir. Saray, köşk gibi. Böylece zamanlarının güç şartları ile gidemedikleri ve arzuladıkları şehirleri kendilerinin kabul ederek avunuyorlardı.

Bayburt'un Alıçlık (Kestesi) köyündeki derlemelerimiz sırasında 10-15 çocuktan bir tanesinin cevabı dikkatimi çekmişti. 7-8 yaşlarındaki bu çocuk, önce bilmeceyi soruyor, kimsenin cevap verememesi halinde kendisi cevabı şöylece açıklıyordu: "Onun *vadesi* de kulak (at, arı vb.) tır". Buradaki *vade* kelimesi, üzerinde durulması gereken bir kelimedir.

II

Metinler, merkezden ve bazı kazalardan (Narman, Tortum vb.) derlenmiştir. Bu bilmece, derlediğimiz şahıslar arasındaki ağız farklılığına uygun olan dil özellikleri göstermektedir: kimin (ölçülüler, VI, B, a, 1), kibi (ölçülüler V, A, c, 4), gibi (ölçüsüzler, B, c, 1) ; çukurda mısın (ölçüsüzler, A, c, 2) gutuda mısın (ölçülüler, V, A, a, 5) vb.

Bunların bazılarında mısralardaki hece sayıları birbirinden ayrıdır. Bunun sebebi, bizce bilmece kitaplarından okunarak değil de kulaktan işitilerek öğrenilmiş olmasıdır. Bilmece söyleyenler, hiç bir zaman mani edası ile söylemedikleri için, haliyle mısraların uzunluk ve kısalık bakımından birbirine uymasına da dikkat etmemişlerdir. Fazlalıklar ve eksiklikler daha çok bir eke dayanmaktadır. Geri yerine "geriye" şekli (ölçüsüzler, A, b, 3), kitli yerine "kilitli" şekli (ölçüsüzler, A, a, 4).

Bazılarında ise aynı anlama gelen fakat hece sayısı değişik olan kelimeler kullanılmıştır. Böylece o mısradaki hece sayısı diğer mısralara göre değişik olmuştur. "aldım" yerine "getirdim" (ölçülüler, III, A, b, 1 değişik şekil).

Bir bilimcede rastladığımız şekil, değişiklikten daha çok bir yanlış söyleme, yanlış öğrenme sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. "Aldır abası" diye bildiğimiz, Bayburt'un Rüştü köyünde "Aldır alası" şeklinde, tesbit ettiğimiz söyleniş, bizim Erzurum merkezindeki derlememizde "Aldır Arabası,, şeklinde hem anlamı fazlası ile değiştirecek, hem de hece sayısını bozacak şekilde başlık göstermektedir. İki mısralık bir Erzurum derlememizde ise "...abası" şeklindedir. (Bkz. ölçüsüzler, A, b, 1).

Burada örnek olarak verdiklerimizde pek görülmemekle birlikte bölgenin fiil çekimi de mısraların hece sayılarını değiştirmektedir.

III

Bilmeceyi iki ana bölüme ayırdık. 1. Ölçülüler, 2. Ölçüsüzler. Bu ana bölümler de kendi içlerinde daha küçük dallara ayrılmaktadır. Teferruata kadar inilmesinin sebebi, ileride yapılacak benzer çalışmalarda gözönünde bulundurulacak yolu şimdiden ortaya koymaktır.

Manzum bilmecelerimiz daha çok 7 heceli olup 4-3 duraklıdırlar. Kafiyeleşmesi ise mani tipindedir. Biz, derlediklerimiz arasında 3 heceliden başlayarak

8 heceliye kadar örnek verdik. Mani tipi dışındaki kafiyelenenleri de kendi bölümlerinde bir araya getirdik.

Ölçüsüzler başlığı altında ise mısralarındaki hece sayıları çeşitli sebeplerle ayrılık gösteren bilmeceler toplanmıştır. Bilmeceler uzun zaman söylenmeye söylenmeye unutulmaya yüz tuttuğu için, kendilerinden bilmece istediğimiz kişiler bilmecenin tamamını veya doğru şeklini hatırlayamamakta, bazı kelimeler ekleyerek veya çıkartarak söylemektedirler. Üzerlerinde yapılacak bazı küçük değişikliklerle ölçülü hale getirilebilecek olanlar var idiye de biz bunu gerekli görmedik.

Bilmeceleri mümkün olduğu kadar az işitilenler arasından seçtik. Bu arada

Biz biz idik biz idik
Otuz iki kız idik
Ezildik dizildik
Bir tahtaya dizildik (DİŞ)

ve

Bayan uyandı
Cama dayandı
Cam kırıldı
Kana boyandı (NAR)

gibi çok popüler olanları almadık. Bunlar azımsanmıyacak bir yekün teşkil etmekteydi. Aldığımız bazıları ise özel durum göstermektedirler.

Bir kısım bilmecelerimizin birden fazla cevabı vardır. Bunlar, cevaplandırılırken sorana belli bir üstünlük tanındığının delilidir. İsterse ilk cevabı kabul etmeyebilir. Ama, iki cevap ta aynı derecede akla uygun olmalıdır.

”Tik turur otlar”

İlk cevap bilmecenin kendisidir, yani otların dik durduğudur. İkincisi ise ”elektrikli traş makinası”dır. Bazı bilmecelerimiz ise bir iki kelimelik bir değişiklik başka bir bilmece olmaktadır. (Bkz. ölçülüler, II, A, 5, değişik şekil, 6.)

IV

Erzurum bilmeceleri üzerinde yapılan yayınlar, görünüşte az gibi ise de başka illerimize ait aynı alandaki çalışmalara göre hayli fazladır. Bir de müstakil kitap halinde bilmeceleri yayınlanan illerimizin sayısının on’a varmadığını söylersek Erzurum’un daha şanslı olduğu anlaşılır. Aşağıda bugüne kadar yapılan çalışmalardan görebildiklerimizi sıralayalım.

A- Kitaplar

1- Akalın, Lütfullah Sami. (drl.), Erzurum Bilmeceleri, İstanbul, 1954, VII+112 s. Erzurum Lisesi Folklor Kolu Yayınları Nu. 1.

2- Caferoğlu, Dr. Phil. A., Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I, TDK, C. I, 9, İstanbul, 1942, XXIV+296 s. (ss. 188-189’da 18 tane ”mesel” vardır).

3- Olcay, Doç. Dr. Selâhattin, Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-sözlük Ankara, 1966, 130 s. (ss. 104-107'de 38 tane bilmece vardır).

4- Erzurum İl Yıllığı 1967, İstanbul 1968 (ss. 301-302'de 21 tane bilmece vardır).

B- Makaleler

1- Özergin, Dr. M. Kemal, (drl.) Erzurum Bilmeceleri, Türk Folklor Araştırmaları, C. 10, Haziran 1967, s. 215, ss. 4132-33. (42 tane bilmece vardır).

2- Öztelli, Cahit, Erzurum Bilmeceleri, Türk Folklor Araştırmaları, C. 3, Eylül 1954, s. 62, ss. 982-83. (L.S. Akalın'ın aynı addaki eserinin tenkididir.)

Bilmeceleri derlememizde emeği geçenlere teşekkür ederim.

M e t i n l e r

ÖLÇÜLÜLER

I. 3 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler (aaxa) :

- 1- Altı daş
Üsdi daş
İçinde
Binbir baş (Göz)

II. 4 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler :

1- Keser sapı Kel kitabı Beş dalı var Beş budağı (El)	5- Sende de var Bende de var Şu karşıki Çamda da var (Kölge)
2- Atdım atmaz Yere batmaz Yeminlidir Yayan getmez (Güneş)	Değişik şekil : Atda da var İtde de var Bir küçücük Otda da var (Kölge)
3- Alıbı var Galıbı var Seksen sekiz Dolabı var (Nar)	6- Değişik şekil (cevap ayrıdır) Sende de var Bende de var Şu karşıki Dağda da var (İsim)
4- Hüpe hüpe Altın küpe Süt guyusu Sivri tepe (Meme)	

III. 5 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyeleşmiş bilmeceler:

a- 2-3 — lüler .

- 1- Atdım atana
Değdi kotana
Suda balığa
Gögde ceylana (**Yıldırım**)

b- 3-2'liler

- 1- Çıtçıtı hamam
Gubbesi tamam
Bir gelin aldım
Babası imam (**Saat**)

c- Karışık

- 1- Bir küçük guşlar
Bağdad'a işler
Gendi çalışır
Bize bağışlar (**Arı**)

2- Deve tabanı

- Singir sabanı
Gezer evleri
Bilmez yabanı (**Terazi**)

Değişik şekil :

- Cıkcıklı hamam
Gubbesi tamam
Bir gelin getirdim
Babası imam (**Saat**)

B- aaaa şeklinde kafiyeleşmiş bilmeceler :

a- 2-3'lüler

- 1- Dilim dilim nar
Dize kadar kar
Eski gülizâr
Kaldı sedefkâr(**Sap, Saman, tane**)

IV. 6 Heceliler

A- aabb şeklinde kafiyeleşmiş bilmeceler:

a- 3-3'lüler

- 1- Kıtıkıtım derede
Kıtıkıtım tepede
Kıtıkıtım gemiksiz
Kıtıkıtım sümüksüz (**Çekirge**)

V. 7 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyeleşmiş bilmeceler:

a- 4-3 'lüler

- 1- Eleşkirim tez getir
Git çarşıdan bez getir
El değmemiş ağaçdan
Kesilmemiş bez getir (**Kağıt**)
- 2- Abı abı içinde
Tabı tabı içinde
Ne mollalar okumuş
Ne kitaplar içinde (**Alın yazısı**)

b- 3-4'lüler

1- Aşşahdan gelir bir fil
Ağzında var tasma dil
Ölüden diri doğar
Gel bunun halından bil (Civeiv)

c- Karışık

1- Daşdandır demirdendir
Yediği hamurdandır
Dünyaları doyurur
Gendi doymaz nedendir
(Değirmen)

5- Pat pat yumurta mısın
Cilve gutuda mısın
Gelin hamama getdi
Sen daha burda mısın
(Davul-Zurna)

2- Bir guş gelir Eginden
İzin alır beginden
Bu nasıl bir guşudu
Yem töker göbeginden
(Değirmen taşı)

6- Hacılar haca gider
Ceht eder gece gider
Bir yumurta içinde
Kırk bile cüce gider (Nar)

3- Sıh meşeye gar yagar
El atmadan nur dogar
Anasi dururuken
Gızından oğlan dogar (Arı)

7- Hacılar haca gider
Ehdeder gece gider
Bir yumurta içinde
Yüzbini haca gider (Gemi)

4- Dağdan gelir dag kibi
Golları budag kibi
Egilir su içmeye
Bagırır hodag kibi (Kağı)

8- Oy mermendi mermendi
Kız duvara tırmandı
Oğlan gelmemiş diye
Kız duvardan inmedi
(Kilit-Anahtar)

B- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeçeler:

a- 4-3'lüler

1- Masal masal maliki
Oğul uşah on iki
Onikidir gazzığı
Yerde çürür büzzüğü (Çadır)

3- Dagdan gelir tatani
Vay ben seni tutanı
Bogazını sığıni
Davarcığa basını (Çaşır)

2- Masal masal meniki
Ogul uşah oniki
Masal beyin avradı
Beni gördü ağladı (Zurna)

C- xaxa şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler :

a- 4-3'lüler

1- Çil çil ağaç başında
Çil gögerçin oturur
Her ganadın sildikçe
Lâl-i cevher tökülür (**Kur'an-ı Kerim**)

b- Karışık

1- Gümüşden gala yaptım
Ona mapus oldi ap
Vurdu zerin topuzu
Etti oni tarma tap (**Buz-Güneş-su**)

VI. 8 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-4'lüler

1- Nedir nedir ne nesnedir
Zencirdedir gafesdedir
Ol Allahın emrindedir
Kimse bilmez ne nesnedir
(**Ana karnındaki çocuk**)

b- Karışık

1- Alasına alasına
Çihtim Çanakkalasına
O nasıl bir guşudiki
Süt vermez balasına (**Yarasa**)

B- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- Karışık

1- Göyden yeni şah kimin
Kuruldi padişah kimin
Serildi hasır kimin
Sürildi yessir kimin (**Kar**)

ÖLÇÜSÜZLER

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler

a- 3-5 heceliler

1- Min min minare
Tin tin tinare
Orası delik
Bir lâle (**Makara**)

2- O yani gaya
Bu yani gaya
Sıçradım bindim
Gollik taya (**Tandır ile Hetirceh**)

3- Erzincanlı
Kel fincanlı
Anası gelin
Gız iki canlı (**Geysi**)

b- 5-8 heceliler

1- Aldır arabası
Yeşil küpesi
Buni bülmiyen
Eşşek sıpası (**Haşhaş**)

2- Hay yurtlar yurtlar
Yusufu yiyen gurtlar
Tırnağından su içer
Tepesinden yumurtlar (**Başak**)

c- Daha fazla heceliler

1- Bir cami yaptırdım kandan
İçi dolu kan ile candan
Dokuz ay namaz kıldım
Bilmedim kıblesi ne yandan
(**Ana karındaki çocuk**)

4- Emir emir
Kilitli demir
Vur başına
Otur gemir (**Ceviz**)

3- Gider gider izi yoh
Geriye döner tozi yoh
Dünya geder mal götürür
Zerre geder canı yoh (**Gemi**)

2- Çakırda mısın çukurda mısın
Sen bir akça yumurta mısın
Elem bayrama gitmiş
Hele sen burda mısın (**Mantar**)

B- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-5 heceliler

1- Ahır araba
Gümüş daraba
Nemli şeker
Nohut töker (**Ay ile Yıldız**)

b- 5-8 heceliler

1- Ele ele yaprah
Hazreti toprah
Ya burda diyecehsen
Ya burda ölecehsen (**Kına**)

2- Bizde bir dudi var
Eyri büyrü budi var
Hele bir göresiz
Güle güle ölesiz (**Örümcek**)

3- Laga laga lam elif
Laga laga mim elif
Laga sefer laga cefer
Altı ayda bir sefer (**Leylek**)

4- Dag başı emurudum
Çiçeh başı memurudum
Allah beni şaşırttı
Mal pohuna düşürtdi (**Seggavül**)

c- Daha fasla heceliler :

- 1- Aşağıdan gelir vız vızınan
Altmış iki yıldızınan
Acılı soğan gibi
Atmaca doğan gibi (**Arı**)

C- xaxa şeklinde kafiyeleşenler :

a- 5-8 heceliler

- 1- Garşuda zeytun ağacı
Sıyrıldıhça sıh biter
Velem yûled bahçasında
Türli tevir ot biter (**Sakgal**)

Ç- abab şeklinde kafiyeleşenler:

a- 5-8 Heceliler

- 1- Uzun uzun yollarından
Ganadı ela guş gelir
Gırma badem dillerinden
Söyledikçe hoş gelir (**Mektup**)

Kelimeler :

aşşahdan: aşağıdan, **ap:** âb, su, **bala:** yavru, **büzzük:** kış, geri, **cefer:** ceferik ile ilgili olabilir (?), **çaşır:** kayalar arasında yetişen koyu renkli bir ot, haşlanarak yenilir, **daraba:** tahta duvar, **ehdet-:** ahdetmek, **elem:** âlem, herkes, **eleşkir:** arkadaş, **emur:** emîr, bey, **geder:** kadar, **geysi:** kayısı, **gollik:** kısa, küçük, **hetirceh:** tandır üzerine konulan ızgara, **hodag:** kotana yüzü öküzlere dönük olarak binip onları idare eden çocuk, **kibi,** **kimin:** gibi, **laga laga:** lak lak, **mal pohnu:** hayvan pisliği, **seggavül:** ahır süpürmek için kullanılan, çalidan yapılmış uzun süpürge, **sıgını:** sıkmakla ilgili, **sıh:** sık, **sil-:** açmak, **singir:** sinir, **tarma tap:** darmadağınık, **tatani,:** pişirmek üzere hazırlanmış yemek, **tutani:** tutmakla ilgili, **türli tevir:** çeşit çeşit, **velem yûled:** İhlâs sûresinin ikinci âyetinin bir parçasıdır ki "ne de doğurmuştur" anlamındadır. **yen-:** inmek, **yessir:** esir, **zerin:** altın gibi sarı.